

ÇUVAŞ TÜRKÇESİNDE DİLBİLGİSEL BİR FİİL: *PER-ÖN FİİLİ*

SİNAN GÜZEL*

Öz: Türk dilinde bazı fiiller, sözlüksel anlamlarını yitirip çeşitli dilbilgisel işlevler kazanabilirler. Bağımsız sözlük birimlerinin dilbilgisel biçimlere/işaretçilere, daha düşük gramer kategorilerinin daha yoğun gramer kategorilerine dönüştüğü gelişimsel bir süreç olan dilbilgiselleşme ile açıklanan söz konusu durumun Türk dilindeki en tipik örneklerinden biri de yardımcı fiillerdir. Dilbilim literatüründe *yardımcı fiil* teriminin yanında *tasvirî fiil*, *tasvir fiili*, *art-fiil* gibi terimler ile de adlandırılan söz konusu fiiller; *Fiil + Zarf-Fiil + Yardımcı Fiil* biçimindeki analitik kurulumlarda temel fiildeki zarf-fiil eki ile birleşerek bu fiile ilişkin oluş ya da kılışın gerçekleşme özelliğine ve tarzına dönük bilgi verirler. Türk dilinde bazı fiillerin ise Türk dili için alışıldık olan *Fiil + Zarf-Fiil + Yardımcı Fiil* kurulumuna karşıt bir gelişim sunarak ön-fiil pozisyonunda dilbilgisel tutum sergiledikleri de görülür. Bu çalışma, Çuvaşça *per-* ‘atmak, fırlatmak’ fiilinin dilbilgiselleşme süreçleri içinde anılmayan söz konusu kullanımını konu edinmektedir.

Metin ve sözlükler üzerinde gerçekleştirilen taramalar sonucunda, *per-* fiilinin *Yardımcı Fiil + Zarf-Fiil + Fiil* [msl. *per-se şit-*]; *Yardımcı Fiil + Zarf-Fiil- Yardımcı Fiil + Zarf-Fiil* [msl. *per-e-per-e tuh-*] ve *Yardımcı Fiil + Görülen Geçmiş Zaman Eki + Fiil* [msl. *per-çi tuh-*] biçimindeki analitik kurulumlarda, eylemin yoğun, hızlı, beklenmedik/ansızın ve tekrarlanarak gerçekleştiği bilgisini veren dört farklı kılış bildirimini ile kullanıldığı tespit edilmiştir. Yazıda ayrıca söz konusu aykırı kurulumun hangi nedenlerle ortaya çıkmış olabileceği tartışılmış, *per-* ön-fiilinin sözlükselleşme eğiliminde olan ve sözlüksel olarak tanımlanabilecek kullanımları belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: art-fiiller, ön-fiiller, dilbilgiselleşme, Çuvaşça *per-* ‘atmak, fırlatmak’ fiili, kılış, sözlükselleşme

A GRAMMATICAL VERB IN CHUVASH: *PER- PREVERB*

ABSTRACT: In Turkish language, some verbs may lose their lexical meanings and acquire several grammatical functions. In Turkish language, one of the most typical examples of this situation, which is explained with grammaticalization, a developmental process in which independent word units turn into grammatical forms/markers, less grammar categories turn into more grammar categories, is the auxiliary verbs. These verbs in question, which are also called as *descriptive verbs*, *postverb* within the linguistics literature, provide information about the feature and style of occurrence or actionality of this verb by merging with the gerundium of the main verb in analytical structures which are in the form of *Verb + Gerundium + Auxiliary Verb*. It is also seen that some verbs in Turkish language exhibit a

* Doç. Dr., İKÇÜ, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, sinanserdarguzel@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-5508-1106

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 18.10.2020, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 10.11.2020)

Doi: 10.47089/iuad.812102

grammatical attitude in the position of preverb by presenting a contrary development to *Verb + Gerundium + Auxiliary Verb* structure that is familiar to Turkish language. This study focuses on a use of the verb *per-* “to throw”, which is not mentioned within the grammaticalization processes.

As a result of the researches conducted upon the texts and the dictionaries, it is determined that in the analytical structures which are in the form of *Auxiliary Verb + Gerundium + Verb* [msl. *per-se şit-*]; *Auxiliary Verb + Gerundium-Auxiliary Verb + Gerundium* [e.g. *per-e-per-e tuh-*] and *Auxiliary Verb + Definite Past Tense Suffix + Verb* [e.g. *per-çi tuh-*], the verb *per-* is used with four different actionality markers providing information that the action happens intense, fast, unexpectedly/suddenly and repeatedly. In this article, the possible reasons contributing to the occurrence of such an adverse construction are also discussed; the uses of the pre-verb *per-* which have the inclination to be lexicalized and can be defined lexically are determined.

Keywords: postverbs, preverbs, grammaticalization, Chuvash verb *per-* “to throw”, actionality, lexicalization

0. Giriş

Türkçede fiiller, anlama ve işleve dönük değişkenlikleri ile dikkat çeken sözcük türleridir. Türk dilinde sözlüksel anlamları ile kullanımda olan kimi fiillerin, eş zamanlı olarak dilbilgisel tutumlar da sergilemesi söz konusu değişkenliği oldukça dikkat çekici biçimde tanımlandırır. Anlam düzlemlerinde yaşanan kayıplarla karakteristik olan bu tür fiiller; artzamanlı bir sürecin ürünü olan *edat* ve *yardımcı fiil* gibi yapıları ortaya çıkarabilirler. Türkiye Türkçesindeki *dolayı* [< tola-y-u], *göre* [< kör-e], *öte* [< öt-e] (Hacıeminoğlu, 1992: 38, 42-43, 69; Korkmaz, 2009: 1057-1058) gibi edatlar ile asıl fiile ilişkin çeşitli kılış bildirimlerinde bulunan {-iver-}, {-Agel-}, {-A dur-}, {-Akal-}, {-Ayaz-} vb. biçimler¹; fiillerin anılan kabiliyetlerine örnek teşkil eden dilbilgiselleşmiş yapılarıdır. Her ne kadar örnekler Türkiye Türkçesinden seçilmiş olsa da fiillere ilişkin söz konusu dilbilgisel süreci tanımlandıran denk örneklere Türk dilinin farklı değişkelerinde de rastlamak mümkündür. Örneğin, Çuvaşçadaki *kura* ‘göre’ (< kur-a), *pula* ‘nedeniyle, -den dolayı’ (< pul-a) edatları ile {-sA tır-}, {-sA yar-}, {-sA kay-}, {-sA tır-}, {-sA tuh-} gibi -yalnızca birkaçı buraya taşınan- analitik kurulumlar, Türk dilinin dilbilgiselleşme kaynaklı gramerlik üretimlerdeki koşutluğunu ortaya koymaktadır.

Eldeki inceleme, yardımcı fiilleşme olgusunun Çuvaşçaya yönelik dil bilgisi çalışmalarında anılmayan bir türüne ilişkindir. Çalışma; fiil dizisindeki konumu, yukarıda örnekleri sunulan ve sözdizimindeki pozisyonu nedeniyle art-fiil (bk. Gökçe, 2013: 1; Aslan Demir, 2013: 68; Bacanlı, 2014: 19) olarak da adlandırılan yapılardan farklı olan *per-* ‘atmak, fırlatmak’² fiilini konu edinmektedir. İngilizce *preverb* ve Almanca *präverb* terimlerinin Türkçe

¹ Türkiye Türkçesindeki art-fiil yapıları için bk. Demir, 1993; Gökçe, 2013.

² *krş. Kaz ~ Başk. ber-* ‘vurmak’ vb. (Fedotov, 1996: 413-414).

karşılığı olan *ön-fiil* terimi ile adlandırılan bu tür yardımcı fiiller, art-fiillere kıyasla Türk dilinde daha az görülürler.

Bu çalışmada, Türk dili için karakteristik olan TEMEL FİİL + ZARF-FİİL + YARDIMCI FİİL kurulumundan farklı olarak YARDIMCI FİİL + ZARF-FİİL + TEMEL FİİL şeklinde fiil dizisi oluşturan *per-* ‘atmak, fırlatmak’ fiilinin kılınış bildirimlerinin belirlenmesi; birlikte kullanıldığı fiillerin ve sözlükselleşmiş örneklerinin tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Yazıda ayrıca, *per-* fiilinde gözlemlenen dilbilgisel tutumun kaynağı da tartışılacaktır.

1. Dilbilgiselleşeme Olgusu ve *per-* Fiili

Çuvaşçada *per-* fiili, geniş bir anlam çeşitliliğine sahiptir. Kelime, Çuvaşçanın en kapsamlı sözlüklerinden *Çıvaşla-Vırışla Slovar’/Çuvaşsko-Russkiy Slovar*’da (bundan sonra ÇRS) dilbilgisel kullanımları dışında 8 farklı anlamla kaydedilmiştir:

- 1) atmak, fırlatmak. 2) ateş etmek, ateşli silahla vurmak. 3) çarpmak (koku, rüzgâr vb. hakkında) 4) tekrar etmek. 5) bir şeyi bahane etmek. 6) Olduğundan başka biçimde görünmek, -miş gibi davranmak; -mazdan gelmek. 7) bir eylemi aşırı şekilde yapmak. Msl. *işke per-* ‘çok içmek’. 8) bir şeye düşkün olmak (uyku vb. hakkında)

Kelimenin güncel anlamlarını yansıtan ÇRS’deki kayıtlardan farklı olarak N. İ. Aşmarin’in *Slovar Çuvaşskogo yazıka / Çıvaş Sımahışen Kñeki* (bundan sonra ÇSK) adlı sözlük çalışmasında bu sayı 14 olarak belirlenmiştir. ÇSK’de yer alıp da ÇRS’de bulunmayan 6 anlam söz konusudur. Bunlar şunlardır:

- ‘atılmak, saldırmak’; ‘dayamak, yaslamak’; ‘atlayarak geçmek’; ‘vurmak, dövmek’; ‘gaf yapmak, sallamak’; ‘dayanmak, katlanmak’ (ÇSK, IX, 159-160).

Kuşkusuz *per-* fiilinin yukarıdaki anlamları, bağlamın esas alındığı bir anlayışla daha da çeşitlendirilebilir. Ancak dilbilgisel tutum sergileyen bir fiil, anlamsal açıdan genişletilemez ve sözlüksel kullanımlar için tipik olan anlamsal eklemeleri artık kabul etmez (bk. Ağcagül, 2009: 106). Bir varlığa ilişkin hareketin izlenemeyeceği bu fiiller, kendisinden sonra gelen fiilleri çeşitli açılardan nitelerler ve gerçekleşme özelliğine/tarzına dönük iç yapısını betimlerler. Dolayısıyla *per-* fiili, anlamsal içeriğini ve ifade değerini kaybederek anlamsızlaşır (Heine vd., 2004: 3). Bu durum, sözlüksel kullanımlarının yanında çeşitli dilbilgisel işlevleri de işaretleyen *per-* fiili için ilk adımdır. *Anlamsızlaşmanın* ardından *per-* fiili yaygınlaşıp genelleşir ve dilbilgisel hâle gelir. Bu durum, *büyük kategori*yle temsil edilen sözlük biriminin; edat, bağlaç, zamir ve yardımcı fiilleri de içeren *küçük kategoriye* dönüşümünü yansıtmaktadır (bk. Hopper vd., 2003: 107). Sonuç olarak, *per-* fiili, bağımsız bir sözlüksel birim iken dil bilgisel işlevleri işaretleyen yardımcı bir öge hâlini alır. Kuşkusuz, *per-* fiili; ilgili dilbilim olayı gerçekleşirken söz

dizimindeki pozisyonu gereği ayırt edici birtakım özelliklerle kendisini belirgin kılmaktadır. Bu konu, bir sonraki bölümde değerlendirilecektir.

2. Ön-Fiil Durumunda *per-* Fiili

Art-fiiller gibi temel fiile ilişkin oluş ya da kılışım gerçekleşme özelliğine ve tarzına dönük bilgi veren, ancak Türk dilinin alışlageldik TEMEL FİİL + ZARF-FİİL + YARDIMCI FİİL kurulumundan farklı olarak YARDIMCI FİİL + ZARF-FİİL + TEMEL FİİL şeklinde bir fiil dizisi oluşturan ön-fiillerin kendisine özgü birtakım özellikleri bulunmaktadır. Konu Csató & Johanson (2001: 178-179) Ağcağül (2009: 106) ve Gökçe (2013: 50) tarafından detaylı şekilde ele alınmış olup söz konusu çalışmalarda yer alan bilgiler bütünlüklü biçimde değerlendirildiğinde aşağıdaki belirlemelere ulaşılmaktadır:

- (i) İki fiilin sırası sabittir.
- (ii) Sadece iki fiil dizi oluşturabilir.
- (iii) Dilbilgiselleşmiş fiillerin orijinal sözlüksel anlamları hâlâ belirgindir.
- (iv) İki fiilin bitişik olması gerekmez.
- (v) Birleşmeler sonucunda ses erozyonları ortaya çıkmaz.
- (vi) Ön-fiil birleşmeleri sonucunda ortaya çıkan yapılar genellikle sözlükselleşme eğilimindedirler.
- (vii) Bu tip fiiller anlamsal açıdan genişletilemez.

(i) ve (vii) dışındaki özellikler aynı zamanda, ön-fiillerin art-fiillerden ayrılan yönlerini de ortaya koymaktadır. İlgili maddeler Türkiye Türkçesi *al-* ve *tut-* ön-fiillerinin sözdizimsel davranışları esasında belirlenmiş olsalar da *per-* ön-fiiline ait örneklerde de söz konusu özellikler tanıklanabilmektedir.

Çuvaşça *per-* ön-fiilinin, yer aldığı analitik kurulumlarda asıl fiille bağlantısı temel olarak [-se] zarf-fiili ile gerçekleşmektedir. Ancak yaptığımız taramalarda biçimin [-e] zarf-fiili ve [-çi] görülen geçmiş zaman ekiyle fiil dizisi oluşturduğu örnekler de belirlenmiştir. *per-* ön-fiili, görev yönünden ortaklaştığı art-fiillerden farklı olarak az sayıda temel fiil ile kullanılmaktadır. Bu nedenle fiil dizisinde yer alan temel fiillerin tamamı incelemeye dâhil edilmiştir.

2.1. *per-se* + Fiil

per- ön-fiili; [-se] zarf-fiil ekinin bağlantıyı sağladığı fiil dizilerinde *çih-* ‘tıkınmak, doldurmak’, *çik-* ‘sokmak’, *hip-* ‘kapmak, ağzına sokmak’, *an-* ‘aşağıya inmek’, *sup-* [~ sıp-] ‘(bir yudum) içmek’, *şit-* ‘ulaşmak, varmak’, *şint-* ‘donmak’, *tuh-* ‘çıkmaq’, *tultar-* ‘doldurmak’, *üsirle-* ‘sarhoş olmak’ ve *ük-* ‘düşmek’ temel fiilleriyle kullanılmıştır.

(1) Чăхсем пĕсехисене **персе чыхрĕç** (ÇSK IX: 165)

Çihsem pĕsheisene **perse çihriş**.

[Tavuk+ÇE kursak+İYE-T3K+ZN+BYDE at-/fırlat-ZFE doldur-GGZ.Ç3K]

“Tavuklar kursaklarını **iyice doldurdular** [hh. atıp/fırlatıp doldurdular].”.

(2) Тутар укşине йăпăр-япăр каялла **персе чикет**. (ŞT I, 350)

Tutar ukşine yîpîr-yapîr kayalla perse çiket.

[Tatar para+İYE-T3K+ZN+BYDE çevik bir şekilde geriye at-/fırlat-ZFE sok-ŞGZ.T3K]

“Tatar parasını aceleyle **hemen** geriye **sokar** [hh. atıp/fırlatıp sokar].”.

(3) Тақта **персе хьпнă** ĕнтĕ, аран тайкаланса килет (ÇSK IX: 165)

Taşta perse hîpnî ĩntĕ, aran taykalansa kilet.

[Bir yerde at-/fırlat-ZFE ağzına al-ÖGZ.T3K. artık, güçlkle sallan-ZFE gel-ŞGZ.T3K.]

“Bir yerde **iyice içmiş** [hh. atıp/fırlatıp içmiş], güçlkle sallana sallana geliyor.”.

(4) Çĕре **персе анĕ** те енчен енне йăваланса кăшкăрĕ (IET, 91)

Şire perse anĕ te yenĕen yenne yĕvalansa kĕşkĕrĕ.

[yer+BYDE at-/fırlat-ZFE in-GGZ.T3K. de yön+ÇDE yön+BYDE yuvarlan-ZFE bağır-GGZ.T3K]

“Yere **birdenbire düştü** [hh. atıp/fırlatıp indi] ve oradan oraya yuvarlanıp bağırdı.”.

(5) Ăшта та пулин ĕşkĕ тупсан **персе супать...** (ŞT II, 193)

Ĭšta ta pulin ĕşkĕ tupsan perse supat’.

[Nerede de olsa eğlence bul-ŞART eğlence at-/fırlat-ZFE iç-ŞGZ.T3K.]

“Nerede bir eğlence bulsa **çok fazla içer / sarhoş olur** [hh. atıp/fırlatıp içer].”.

(6) **Персе супнă** ĕнтĕ, ак каллех сулланса килет! (ÇSK IX: 163)

Perse supnî ĩntĕ, ak kalleh sullansa kilet!

[At-/fırlat-ZFE iç-ÖGZ.T3K. artık işte tekrar sallan-ZFE gel-ŞGZ.T3K.]

“**İyice içmiş** [hh. atıp/fırlatıp içmiş] ya, işte yine sallana sallana geliyor!”.

(7) Ун патне ытти юлташсем те **персе ситрĕç** (V, 63)

Un patne itti yultaşsem te perse şitrĕç

[o+İLDE yan+İYE-T3K+ZN+BYDE diğەر dost+ÇE da at-/fırlat-ZFE ulaş-GGZ.Ç3K]

“Onun yanına diğەر dostları da **hızla ulaştılar** [hh. atıp/fırlatıp ulaştılar].”.

(8) Сасартăк тутарсем вырăс çĕрне **персе ситнĕ**. (ÇSK IX: 164)

Sasartĕk tutarsem virĕs şirne perse şitnĕ.

[Ansızın Tatar+ÇE Rus yer+İYE-T3K+ZN+BYDE at-/fırlat-ZFE ulaş-ÖGZ.Ç3K]

“Ansızın Tatarlar, Rus topraklarına **çıkageldiler** [hh. atıp/fırlatıp ulaşmışlar].”.

(9) Çил вайлăланнăсем вайлăланса пынă, сивĕ те **персе шăнтнă**. (ÇSK IX: 165)
Şil vÿylălannışem vÿylălansa pınĭ, sivĕ te perse şıntnĭ.

[Rüzgâr güçlen-ZFE güçlen-ZFE var-ÖGZ.T3K. soğuk da at-/fırlat-ZFE dondur-ÖGZ.T3K]

“Rüzgâr güçlendikçe güçlenmiş, soğuk da **iyice dondurmuş** [hh. atıp/fırlatıp dondurmuş].”.

(10) Тиек тупă снарячĕ пек **персе тухрĕ** те улăм çине тăсăлса выртрĕ (КА, 116)

Tïyek tupĭ snaryaçĭ pek perse tuhrĕ te ulĭm ŝine tĕsĭlsa virtrĕ.

[Kâtip top mermi+İYE-T3K. gibi at-/fırlat-ZFE çık-GGZ.T3K. da çimen üst+İYE-T3K+ZN+BYDE uzan-ZFE yat-GGZ.T3K.]

“Kâtip, top mermisi gibi **hızla çıktı** [hh. atıp/fırlatıp çıktı] ve çimenlerin üstüne uzanıp yattı.”.

(11) Унта тăшмансем вĕтлĕхрен **персе тухас** хăрушлăх пур. (ŞKŞÇ, 19)

Unta tĕşmansem vĕtlĕhren perse tuhas hĕruşlĕh pur.

[O+ZN+BDE düşman+ÇE çalılık+ÇDE at-/fırlat-ZFE çık-SFE tehlike var]

“Orada düşmanların çalılıktan **birdenbire çıkma** [hh. atıp/fırlatıp çıkma] tehlikesi var.”.

(12) Чăхсам пĕсехисене **персе тультарчĕç**. (ÇSK IX, 239)

Çĕhsam pĕsehisene perse tultarçĕç

[Tavuk+ÇE kursak+İYE-T3K+ÇE+BYDE at-/fırlat-ZFE doldur-GGZ.Ç3K]

“Tavuklar kursaklarını **iyice doldurdular** [hh. atıp/fırlatıp doldurdular].”.

(13) Хăшĕ ача питрех **персе үсĕрлет** те, лаши çинче аран-аран ларат. (ÇSK IX: 163)

Hĕşĕ aça pitreh perse üsĕrlet te, laşi ŝinçe aran-aran larat.

[Kimi çocuk çok+KRŞE at-/fırlat-ZFE sarhoş ol-ŞGZ.T3K. de

at+İYE-T3K üst+ZN+BDE güçlükle otur-ŞGZ.T3K]

“Bir çocuk, çok **fazla sarhoş olur** [hh. atıp/fırlatıp sarhoş olur] ve atının üzerine güçlükle oturur.”.

(14) Чĕппи инçете вĕçеймест — çĕре **персе үкет**. (ŞP, 259)

Çĕppi inçete vĕşeymest - ŝĕre perse üket.

[Civciv uzak+BYDE uç-YET-ŞGZ-OLM.T3K yer+BYDE at-/fırlat-ZFE düş-ŞGZ.T3K.]

“Civciv uzağa uçamaz, **birden** yere **düşer** [hh. atıp/fırlatıp düşer].”³

Yukarıdaki (1), (3), (5), (6), (9), (12) ve (13) numaralı örneklerde *çih-* ‘tıkınmak, doldurmak’, *hip-* ‘kapmak, ağzına sokmak’, *sup-* (~sıp-) ‘(bir yudum) içmek’, *şint-* ‘donmak’, *tultar-* ‘doldurmak’, *üsirle-* ‘sarhoş olmak’ eylemlerinin yoğun bir şekilde gerçekleştiği bildirimi bulunmaktadır. (2), (7) ve (10) numaralı cümlelerde ise sırasıyla *çik-* ‘sokmak’, *şit-* ‘ulaşmak, varmak’ ve *tuh-* ‘çıkmaq’ eylemleri hızlı ve hemen cereyan etmektedir. Ayrıca (2) ve (10) numaralı örneklerde *per-* ön-fiilinin söz konusu kılış anlamını pekiştiren *yıpır-yapır* ‘aceleyle’ ve *tupı snaryaçı pek* ‘top mermisi gibi’ zarfları da dikkat çekmektedir. (4), (8), (11) ve (14) numaralı cümlelerde *per-* ön-fiili *an-* ‘aşağıya inmek’, *şit-* ‘ulaşmak, varmak’, *tuh-* ‘çıkmaq’ ve *ük-* ‘düşmek’ eylemlerinin beklenmedik şekilde, birdenbire gerçekleştiğini bildirirken (8) numaralı örnekteki *sasartık* ‘ansızın’ zarfı, hareketin gerçekleşme tarzına ilişkin bilgi vermekte ve kılış anlamını pekiştirmektedir. Görüldüğü üzere *perse şit-* ve *perse tuh-* biçimindeki fiil dizilerinde, iki farklı kılış bildirimi belirlenmiştir.

2.2. per-e per-e + Fiil

(15) Тырă пулакан хирсене ăнман курăк **перe-перe тухрĕ** (ÇSK IX: 164)

Tırı pulakan hirsene ınman kurık pere-pere tuhrĕ.

[Buğday ol-SFE kır+ÇE+BYDE başar-SFE ot at-/fırlat-ZFE at-/fırlat-ZFE çık-GGZ.T3K]

“Buğday olan tarlalarda **art arda** faydasız ot(lar) **çıkıtı** [hh. atıp/fırlatıp-atıp/fırlatıp çıkıtı].”.

(16) Урайĕ ытла йака пулсан, ташланă чухне **перe-перe анĕç**. (ÇSK IX: 162)

Urayĕ itla yaka pulsan, taşlanĕ çuhne pere-pere anĕç.

[Zemin+İYE-T3K daha kaygan ol-ŞART dans et-SFE zaman at-/fırlat-ZFE-at-/fırlat-ZFE in-GZE.Ç3K]

“Zemin çok kaygan ise dans ederken **ha bire /durmadan düşecekler**.”.

Fiil dizisinin [-a] zarf-fiil eki ile bağlandığı (15) ve (16) numaralı örneklerde eylemin arka arkaya, tekrarlanarak gerçekleştiği bilgisi bulunmaktadır. Benzer bir durum, *yar-* “göndermek” ön-fiilinin [-a] zarf-fiil ekini almış tekrarlı biçimlerinde de tanıklanmaktadır:

(17) ăна йытăсем **йара-йара сыртаççĕ**. (ÇSK IV: 216)

Ĭna yıtăsem yara-yara şirtaççĕ

³ Bu örnekte “Civciv uzağa uçamaz, **hızla** yere **düşer**.” şeklinde bir aktarma da düşünülebilir.

[O+ZN+BYDE köpek+ÇE gönder-ZFE gönder-ZFE ısır-ŞGZ.Ç3K.]

“Onu köpekler **durmadan/ tekrar tekrar ısıyorlar** [hh. gönderip gönderip ısıyorlar].”.

Kılınış bildiriminde bulunan ön-fiillerin (15), (16) ve (17) numaralı örneklerdeki tekrarlı kullanımları oldukça dikkat çekicidir. Zira art-fiillerin bulunduğu fiil dizilerinde söz konusu tekrarlar temel fiilde gerçekleşmektedir: msl. (18) *baktı baktı durdu*.

2.3. pe(r)⁴-çî + Fiil

Biçim ve işlev yönünden (19) *tut-tu çık-tı* ‘ani bir kararla çıktı.’ (Csató vd., 2001: 177) örneği ile karşılaştırılabilecek olan, kip ekleri ile kurulan bu tipteki fiil dizileri Türkiye Türkçesindeki bazı art-fiil kurulumlarında da tanıklanmaktadır⁵. (20) numaralı cümlede eylem birdenbire cereyan etmektedir, fakat (19) numaralı örnekte olduğu gibi ani bir kararın ardından gerçekleşip gerçekleşmediği belirsizdir. Zira birdenbire gerçekleşen bir eylemi, öznesi daha önce de tasarlamış olabilir.

(20) Ман пата пёр хуйхатнă мулкач *печѣ мухрѣ*. (ÇSK IX: 165)

Man pata pîr huyhatnî mulkaç peçi tuhrĭ.

[Ben+İLDE yan+BYDE bir korkut-SFE tavşan at-/fırlat-GGZ.T3K. çık-GGZ.T3K]

“Benim yanıma **birden**, korkmuş bir tavşan **çıkta/geldi** [hh. atıp/fırlatıp çıktı]”.

3. Sonuç ve Değerlendirme

3.1. Çuvaşça fiil birleşmelerini konu edinen çalışmalarda (Aşmarin, 1898: 276-288; Aşmarin, 1923: 40-108; Pavlov, 1965: 224-229; Lebedev, 2016), YARDIMCI FİİL + ZARF-FİİL + TEMEL FİİL şeklinde fiil dizisi oluşturan analitik kurulumlara yer verilmemektedir. Ancak *per-* fiilinin, temel fiilin gerçekleşme biçimi ve tarzı hakkında bilgi veren kullanımlarını Aşmarin’in *Slovar Çuvaşskogo Yazıka / Çıvaş Sîmahîsen Kîneki* adlı sözlük çalışmasının IX. cildinde tanıklayabiliyoruz. *per-* maddesinin hemen ardından sıralanan analitik kurulumlara dikkatle bakıldığında bunlar arasında ön-fiil olarak değerlendirilebilecek pek çok örneğin olduğu görülür (ÇSK IX: 163-165). Ayrıca Aşmarin’in, incelememizdeki örnek cümlelerde de yer alan pek çok fiil birleşmesini çeşitli kılınış bildirimlerine işaret eden açıklamalarla kaydetmiş olması oldukça dikkat çekicidir: *perse çih-* ‘iyice doldurmak’ [Rus. набить] (ÇSK IX: 165); *perse çik-* ‘hızla sokmak’ [Rus. быстро засунуть] (ÇSK IX: 165); *perse hip-* ‘çok fazla içmek, sarhoş olana kadar içmek’ [Rus. напиться,

⁴ Çuvaşçada sonu /r/ sesi ile biten *kür-* “yarar göstermek”; *per-* “vurmak, ateş etmek”; *şir-* “işemek”, *hur-* “koymak”, *kîr-* “girmek”, *par-* “vermek”, *pîr-* “varmak, gitmek”, *tîr-* “durmak”, *yar-* “göndermek”, *yîr-* “ağlamak” fiilleri, görülen geçmiş zaman ve öğrenilen geçmiş zaman eklerini aldıklarında bu /r/ sesi düşmektedir (Yegorov, 1956: 194).

⁵ Misal: Ttû. *bakar durur, baktı durdu, bakmış kalmış* vb. (bk. Demir, 2013: 389-398).

нализаться; нажраться] (ÇSK IX: 165); *perse sup-* ‘çok fazla içmek’ > sarhoş olmak [Rus. нализаться, напиться] (ÇSK IX: 163); *perse şînt-* ‘iyice dondurmak, soğutmak’ [Rus. очень сильно морозить] (ÇSK IX: 165); *peçi şîtrî* ‘beklenmedik bir anda geldi’ [Rus. пришел невжиданно]; *perse şît-* ‘aniden gelmek’ [Rus. нагряться] (ÇSK IX: 164); *perse tuh-* ‘beklenmedik şekilde, aniden ortaya çıkmak’ [Rus. появиться сразу, выскочить неожиданно, подойти вдруг.] (ÇSK IX: 164); *perse tuhrî.* ‘hızlı bir şekilde çıktı’ [Rus. выскочил быстро] (ÇSK IX: 164); *perse üsîrîl-* ‘çok sarhoş olmak’ [Rus. опьянеть сильно] (ÇSK IX: 163).

ÇSK’deki bu önemli açıklamalara koşut bir başka örnek de ÇRS’de yer almaktadır: *perse şît-* ‘büyük bir hızla gelmek’ [Rus. примчаться].

3.2. Kuşkusuz *per-* fiilinin dilbilgiselleşerek ön-fiil hâline gelmesinde, anlamsal içeriği de belirleyici olmuştur. Fiilin ‘atmak, fırlatmak’ şeklindeki temel anlamı, birdenbire ve hızla gerçekleşen eylemin tasviri için oldukça uygun bir hareket biçimine sahiptir. Yine fiilin, *işke per-* ‘çok içmek’ örneğinde tanıklanan ‘bir işi aşırıya kaçarak yapma’ anlamı da, eylemin yoğun biçimde yapıldığına ilişkin kılınış bildirimleri için uygun bir sözlüksel zemin sunmaktadır.

3.3. Yapılan incelemede *per-* ön-fiiline ilişkin aşağıdaki kılınış bildirimleri belirlenmiştir:

(i) Eylemin yoğun bir şekilde gerçekleştiği bildirir.

(ii) Eylemin hızlı bir şekilde gerçekleştiğini bildirir.

(iii) Eylemin beklenmedik şekilde, ansızın gerçekleştiğini bildirir. Bazen de birdenbire ve ani bir kararla yapılan bir eylem söz konusudur.

(iv) Eylemin tekrarlanarak gerçekleştiğini bildirir.

Yukarıdaki kılınış bildirimlerinden (i) ve (ii) numaralı olanları *per-se + Fiil*; (iv) numaralı olanı *per-e per-e + Fiil*; (iii) numaralı olanı ise *per-se + Fiil* ve *pe(r) -çî + Fiil* kurulumlarının bulunduğu cümlelerde tanıklanmaktadır.

3.4. *per-* ön-fiili, tıpkı diğer ön-fiillerde olduğu gibi sözlükselleşme eğilimi taşımaktadır. Örneğin *perse sup-* ‘çok fazla içmek’ şeklindeki fiil dizisi, ‘sarhoş olmak’ şeklindeki sözlüksel kullanıma doğru gelişim göstermiştir.

3.5. Kimi fiil dizilerinde anlamsal bir belirsizlik⁶ söz konusudur. Örneğin Türkiye Türkçesi (21) *al-dı git-ti* ve (22) *tut-tu kır-dı* birleşimi iki farklı şekilde anlamlandırılabilir:

al-dı git-ti: (i) ‘aldı ve gitti.’ (ii) ‘kesinlikle aldı.’ (Csató vd., 2019: 1)⁷.

tut-tu kır-dı: (i) ‘tuttu ve kırdı.’ (ii) ‘beklenmedik şekilde kırdı.’ (Csató vd., 2019: 9).

⁶ Fiil dizilerine ait söz konusu yapısal belirsizliğin diğer Türkçe değişkelerdeki örnekleri için bk. Csató vd., 2019.

⁷ İlgili kaynaktan yararlanma imkânı sunan sayın hocam Prof. Dr. Nurettin Demir’e şükranlarımı sunuyorum.

Çuvaşça art-fiil yapıları (23) numaralı örnekte olduğu gibi farklı analiz biçimlerine olanak tanısa da *per-* ön-fiilinin yer aldığı fiil dizilerinde böylesi bir belirsizlik durumu tanıklanamamaktadır:

(23) Илюк унăн сăмахăсене **ĕнenseх каймарĕ**. (YŞP, 90).

İlyuk unın sımahışene ĕnenseh kaymarĕ.

İlyuk o+İLDE söz+T3K-İYE+ÇE+BYDE inan-ZF-KVE git-OE-GGZ.T3K.]

(i) İlyuk onun sözlerine **inanıp gitmedi [İnandı ve gitmedi]**.

(ii) İlyuk onun sözlerine **pek inanmadı**.

3.6. Orijinal sözlüksel anlamlarının fiil dizilerinde hâlâ belirgin olması, ön-fiilleri art-fiillerden ayıran bir özellik olarak belirtilir. Gerçekten de Türkiye Türkçesindeki ön-fiillerin kullanımları, söz konusu belirlemeyi doğrulamaktadır. Ancak Çuvaşça *per-* ön-fiili, örneklerden de izleneceği üzere anlamsızlaşma sürecini tamamlamıştır ve yoğun dilbilgisel bir tutum sergilemektedir.

3.7. *per-* fiilinin, *pere-pere an-* gibi örneklerde tanıklanan tekrarlı kullanımları, ön-fiilleri art-fiillerden ayıran bir özellik olarak belirtilebilir. Zira art-fiillerin bulunduğu fiil dizilerinde ilgili tekrarlar temel fiilde gerçekleşmektedir.

KISALTMALAR

Eser Kısaltmaları

ÇRS	Çıvaşla-Vırışla Slovar'/Çuvaşsko-Russkiy Slovar' (Skvortsov 1985)
ÇSK	Çıvaş Sımahışen Kineki - Slovar Çuvaşskogo Yazıka (Aşmarin 1994-2000)
IET	İştá Es, Tinış (Uyar 2007)
KA	Kuşka Açı (Pertirki 1971)
ŞKŞÇ	Şav Kunsen Çapı Şuhalmi (Elpi vd. 1960)
ŞP	Şinkiravli Piki (Saval'yev 1993)
ŞT I	Şurça Tavraşınçe- Tanata (Uyar 1994a)
ŞT II	Şurça Tavraşınçe- Tarkin (Uyar 1994b)
V	Vırşıra - Kalavsempe Sıvisem (Agakov vd. 1968)
YŞP	Yumanlıhra Şapla Pulni (Agakov 1993)

Diğer Kısaltmalar

ÇKİ	Çıvaş Kineke İzdatel'stvi /Çuvaşskoye Knijnoye izdatel'stvo
ÇAKİ	Çıvaş ASSR Kineke İzdatel'stvi
ÇGİGN	Çuvaşskiy Gosudarstvennyy Institut Gumanitarnih Nauk
ÇAGİ	Çıvaş ASSR Gosudarstvo İzdatel'stvi

/	Bir biçim birimin farklı sesçil biçimlerini ayırır. İki ayrı dile ait anlam karşılıklarını birbirinden ayırır.
//	Ses birimlerin gösteriminde kullanılır
[ ]	Örnek cümlelerin morfolojik analizinde kullanılır. Alt biçim birimlerin gösterilmesinde kullanılır.
{ }	Üst biçim birimlerin gösterilmesinde kullanılır.
-	Fiillere gelen eklerin önünde kullanılır.
+	Adlara gelen eklerin önünde kullanılır. Aynı analitik örgüdeki unsurların gösterilmesinde kullanılır.
~	Denklik gösterir.
<	-den gelir

Başk.	Başkurtça
Kaz.	Kazakça
Rus.	Rusça
Ttü.	Türkiye Türkçesi
bk.	bakınız
hh.	harfi harfine aktarım
krş.	karşılaştırınız
msl.	misal
vb.	ve benzerleri
vd.	ve diğerleri
BDE	Bulunma Durum Eki
BYDE	Belirtme-Yönelme Durum Eki
Ç2K	Çokluk 2. Kişi [Eki]
Ç3K	Çokluk 3. Kişi [Eki]
ÇDE	Çıkma Durum Eki
ÇE	Çokluk Eki
GGZ	Görülen Geçmiş Zaman Eki
GZE	Gelecek Zaman Eki
İLDE	İlgi Durum Eki
İYE	İyelik Eki
KRŞE	Karşılaştırma Eki
KVE	Kuvvetlendirme Eki
OE	Olumsuzluk Eki

ÖGZ	Öğrenilen Geçmiş Zaman Eki
SFE	Sıfat-Fiil Eki
ŞART	Şart Çekimi
ŞGZ	Şimdiki-Geniş Zaman Eki
ŞGZ-OLM	Şimdiki-Geniş Zamanın Olumsuzu
T3K	Teklik 3. Kişi [Eki]
YET	Yeterlilik Eki
ZFE	Zarf-Fiil Eki
ZN	Zamir n'si

Kaynaklar

- Agakov, L. (1993). *Yumanlıhra şapla pulni*. Şupaşkar: ÇKİ. (=YŞP)
- Agakov, L.; Georgiy, O. (1968). *Vırşıra - kalavsempe sivişem*, Şupaşkar: Çuvaşknigoizdat (=V)
- Ağcagül, S. (2009). *Aktionale Operatoren im Türkischen mit besonderer Berücksichtigung des Türki - und Irantürkischen, Inauguraldissertation*, Mainz.
- Aslan Demir, S. (2013). "Türkmencede Kılınış İşlemcisi Olarak Art-Fiiller". *Türkbilig*, 2013/26: 67-90.
- Aşmarin, N. İ. (1898). *Materialı dlya issledovaniya Çuvaşskago yazıka*. Kazan: Tipolitografiya İmperatorskago Universiteta.
- Aşmarin, N. İ. (1923). *Opit issledovaniya Çuvaşskogo sintaksisa II*. Simbirsk.
- Aşmarin, N. İ. (1994-2000). *Slovar Çuvaşskago yazıka – Çıvaş şimahşen kñeki*. 17 Cilt, Çeboksarı Russika. (=ÇSK).
- Bacanlı, E. (2014). *Kılınış Kategorisi ve Altaycada Kılınış Belirleyicisi Olarak Art Fiiller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Csató, Éva Á.; Johanson L.; Karakoç, B. (2019). *Ambiguous Verb Sequences in Transeurasian Languages and Beyond (Turcologica 120)*. Wiesbaden: Harrassowitz. i-vii, 1-342.
- Csató, É. Á.; Johanson, L. (2001). "Turkic double verbs in a typological perspective", *Aktionsart and Aspectotemporality in Non-European Languages. Proceedings from a workshop held at the University of Zurich, June 23-25, 2000*, Ebert, Karen H. & Zúñiga Fernando (eds.). Zürich: Universität Zürich, 175-187.
- Demir, N. (1993). *Postverbien im Türkitürkischen. Unter besonderer Berücksichtigung eines südanatolischen Dorfdialekts*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Demir, N. (2013). "Kip Ekleriyle Kurulan Birleşik Fiiller". *Prof. Dr. Leylá Karahan Armağanı*. Ankara: Akçağ Yayınları. s. 389-398.
- Elpi, V.; Plaskin, G. (1960). *Şav kunsen çapı şuhalmı*. Şupaşkar: ÇAGİ. (=ŞKŞÇ)
- Fedotov, M. R. (1996). *Etimologičeskiy slovar' Çuvaşskago yazıka*, C. I-II. Çeboksarı: ÇGİGN.
- Gökçe, F. (2013). *Gramerleşme Teorisi ve Türkçede Fiil Birleşmeleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

- Hacıeminoğlu, N. (1992). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul. Milli Eğitim Basımevi.
- Heine, B.; Kuteva T. (2004). *World Lexicon of Grammaticalization*. New York: Cambridge.
- Hopper, P. J.; Closs Traugott, E. (2003). *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri* (Şekil Bilgisi). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lebedev, E. (2016). *Aksionsartovye znaçeniya slojnoverbalnih analitiçeskih form v Çuvaşskom yazıke*. Çeboksarı: ÇGİGN.
- Petirkki, T. (1971). *Kuşki açi: povest*. Şupaşkar: ÇKİ (=KA)
- Saval'yev, A. S. (1993). *Şinkiravli piki*. Şupaşkar: ÇKİ. (=ŞP).
- Skvortsov, M. İ. (1985). *Çıvaşla-Vırışla slovar'/Çuvaşsko-Russkiy slovar'*. Moskva: Russkiy Yazık. (=ÇRS)
- Uyar, H. (1994a). *Şurça tavraşınçe- Tanata*. Şupaşkar: ÇKİ. (=ŞT I)
- Uyar, H. (1994b). *Şurça tavraşınçe- Tarkin*. Şupaşkar: ÇKİ. (=ŞT II)
- Uyar, H. (2007). *İştá es, tin iş*. Şupaşkar: ÇKİ. (=İET)
- Yegorov, V. G. (1956). "Glagol" *Materialı po Grammatike Sovremennogo Çuvaşskogo Yazıka*. Çeboksarı: Çuvaşgosizdat, s. 151-240

ГРАММАТИКАЛИЗОВАННЫЙ ГЛАГОЛ В ЧУВАШСКОМ ЯЗЫКЕ: ПРЕВЕРЬ *PER*-

АННОТАЦИЯ

В тюркских языках некоторые глаголы имеют свойство терять свое лексическое значение и приобретать различные грамматические функции. Одними из наиболее типичных примеров такой ситуации являются вспомогательные глаголы, которые в процессе грамматикализации, которая представляет собой процесс развития, в котором независимые словарные единицы превращаются в грамматические формы / маркеры, а более низкие грамматические категории - в более интенсивные грамматические категории. В лингвистической литературе вышеупомянутые глаголы, известные также под названиями, как вспомогательный глагол, описательный глагол или постверб и имеющие аналитические конструкции в виде "основной глагол + герундий + вспомогательный глагол", в процессе развития сливаются с герундиальным суффиксом основного глагола и начинают обозначать особенности реализации и виды глагольного действия.

С другой стороны, замечено, что некоторые глаголы грамматикализуются в позиции преверба (префикса), представляя собой диаметрально противоположное развитие по отношению к конструкции "основной глагол + герундий + вспомогательный глагол", являющейся более характерной для тюркской семьи языков.

Настоящая статья посвящена упомянутому выше типу вспомогательной вербализации в чувашском языке, который не упоминается в работах по грамматике данного языка. Основное внимание в исследовании уделено глаголу *per-* "бросать, кидать", который отличается от других вспомогательных глаголов в позиции постверба, как своим положением в глагольном ряду, так и синтаксическим положением в строе предложения. Такого характера вспомогательные глаголы, которые встречаются реже чем поствербы, можно именовать в турецком языке как *ön-fiil* [анг. preverb / нем. präverbien] по аналогии с *art-fiil* [анг. postverb].

В результате изучения текстов на чувашском языке и лексикографических работ по данному языку нами были выявлено, что глагол *per-*, встречаемый в аналитических конструкциях типа "вспомогательный глагол + герундий + основной глагол" [напр. *per-se şit-*], "вспомогательный глагол + герундий + вспомогательный глагол + герундий" [напр. *per-e-per-e tuh-*] и "вспомогательный глагол + аффикс прошедшего времени + основной глагол" [напр. *per-çi tuh-*] обозначает четыре вида глагольного действия: (i) указывает на то, что действие происходит интенсивно; (ii) указывает на то, что действие происходит неожиданно, внезапно; (iii) указывает на то, что действие произошло неожиданно из-за внезапного, моментального решения; (iv) указывает на то, что действие осуществлено после повторной попытки. Виды глагольного действия обозначенные номерами (i) и (ii) были отмечены в конструкциях типа [*per-se* + основной глагол]; а (iv) в конструкции типа [*per-e per-e* + основной глагол], между тем (iii) можно увидеть в конструкции типа [*per-se* + основной глагол] и [*pe (r) -çi* + основной глагол].

В статье также обсуждаются вопросы относительно причин появления и употребления глагола *per-* в качестве преверба (префикса). Было выявлено, что одним из ключевых факторов, приведших к грамматикализации глагола *per-*, является семантическое содержание данного глагола, так как основное лексическое значение глагола *per-* "бросать, кидать" имеет также очень подходящую семантику для описания действия, происходящего внезапно и быстро. С другой стороны, значение "делать что-либо доводя до крайности" данного же глагола, что видно на примере глагола *işke per-* "выпить очень много, перепить", обеспечивает подходящую лексическую основу для выражения действия, которое совершено усиленно и интенсивно.

В статье также было выявлено, что преверб (префикс) *per-*, как и другие превербы, имеет тенденцию к лексикализации. Например, семантика аналитической конструкции *perse sup-* "выпить слишком много, перепить" последовательно развилась в сторону значения "опьянеть, охмелеть".

Тот факт, что первоначальные лексические значения превербов (префиксов) все еще сохранены, отмечается как особенность, которая отличает их от поствербов. Данный вывод подтверждается также употреблением и положением превербов (префиксов) в турецком языке. Однако, как видно из примеров, чувашский преверб (префикс) *per-* завершил процесс потери

смысловой самостоятельности и демонстрирует сильную склонность к грамматикализации.

Наконец, редупликация глагола *per-* в виде *pere-pere*, наблюдаемое в таких примерах, как *pere-pere an-*, может быть определено как другой признак, отличающий превербы (префиксы) от поствербом в чувашском языке, ввиду того, что в глагольных рядах с поствербами соответствующие редупликации имеют место в основном глаголе.

Ключевые слова: постверб, преверб (префикс), грамматикализация, чувашский язык, *per-* ‘бросить, кинуть’, виды глагольного действия, лексикализация.